

Зі спадщини

*Більше ніж Марксові
я вірю у ваші чоботи хромові.
То який же я в біса
неблагонадійний?
Х.1965* *В. Стус*

ЛИСТ ДО П. Ю. ШЕЛЕСТА ВІД 1968 р.¹

В. С. Стус

Шановний Петре Юхимовичу!

На першого листа ви мені не відповіли. Ви користуєтесь правом сильного, яке ніби знімає з ужитку людську невічливість. Будучи представниками народовладдя, ви поневажаєте думкою народу. Для вас не обов'язково відповідати ні рядовим людям, ні особам з депутатськими мандатами, чи винахідникам із світовими іменами. Влада народу зважає тільки на народ, а не на окремих людей. З свого боку я відмовляюсь від права слабкого і не прошу нічого. Я не хочу ображати себе, відчуваючи власну слабкість тільки тому, що за моєю спиною не стоїть організована сила, що я змушений бути вашим слухняним виконавцем. Зрештою, ви обіцяєте народові пришествя комунізму і, певно, не вважаєте, що то буде царство слухняних роботів.

Я не робот. Я знаю, що право мислити і вільно висловлювати свої думки – це **біологічна** здатність, яка не може контролюватись і обмежуватись будь-якими указами. Це моє **біологічне** право, що не визначається площею крісла, яке посідає кожен із нас. Це право я майже повністю віддав до ваших рук, лишивши собі найвище право – екстатичне схвалювати все, що виходить з мудрої голови геніїв за штатом.

Як член суспільства, я віддав вам на довічне користування власне право самостійно вирішувати своє життя. Зрештою, ви добровільно його забрали у мене, покликаючись на одностайність предків, які, не шкодуючи нічого, завойовували владу одній людині. Вони не знали, що диктатура пролетаріату може стати чиеюсь персональною пенсією, що віковий деспотизм, розтрощений в лютому і в жовтні 1917 р., ще гірко на-сміється з переможців. Отож, ваша влада складається з мільйонів обкарнаних людських воль. Тому, як слуга народу, ви частково і мій слуга.

¹ Див. Стус В. Час творчості / Василь Стус. – К.: Дніпро, 2005. – С. 606-626.

Втім, я скажу інакше: ви мій боржник. Право обирати собі самому спосіб життя, майбутнє і т. д. я ще до народження «передав» вам, сподіваючись, що ви не зловживатимете цим, що затисну те до одної-єдиної черепної коробки мислення народу принесе добрі наслідки. Ви розумієте, що, повертаючи собі своє ж право мислити, я не роблю державного злочину. Пам'ятаймо, що, живучи в одному суспільстві, ми зобов'язані один одному: я живлюсь вашою геніальністю, ви ж користуєтесь моєю волею, моєю свободою, моїми правами і, зрештою, моєю підлеглистю.

Отож, я не робот. І коли, може, я висловлюватиму вам деякі думки, за які нині судять людей, ви мусите тільки пишатися з того, що виховали таку зміну, яку не спиняє нічого від додержання власної думки. Так само ви мусите пишатися з того, що виховали такий «ідеалізм», коли людина мало не пнеться, аби побачити небо, планомірно і пропорційно поділене на квадрати. Причини такого ідеалізму я ще спробую з'ясувати.

* * *

Соціалізм за своєю природою виник з високого людського прагнення досягти власної свободи. Відтак, соціалізм як образ майбутнього, як ідеал суспільне забезпеченої людської волі мусив бути особливо дорогий народам таких країн як Росія – з її віковим деспотичним режимом. Згадаймо, що А. П. Чехов якось зізнався, що протягом всього життя звільнювався від психології раба, яка мало не закодована в спадковості російського підданого. Відома річ, що соціалізм мусив знищити, «розмити» цю столітню спадковість.

Диктатура пролетаріату, конче потрібна в часи повалення царату і зміцнення радянської влади, трималась на цій рабській психології, хай це і було усвідомлено як минуща необхідність. Як минуща необхідність у нас було збережено чимало з тих державно-організаційних структур, які був виробив царат, а нам – за браком часу – не було як створити чи виробити нові. Ми їх взяли напрокат, щоб згодом викинути. Але метал, з якого твориться держава, загусає дуже швидко, і все минуше знаходить тисячі ходів і виходів, аби перетворитись на вічне, сталє, постійне.

У нас продовжили систему диктатури. Продовжили на невизначений час. Тим самим зберегли ту вимушену умовами людську неволю, з якою соціалізм мусить боротись, яку він мусить «зняти». Соціалізм за умови диктатури пролетаріату неможливий. Тому що поєднати найбільшу в світі індивідуальну свободу («найдемократичніші свободи в світі») з умовами диктатури, як режиму військового, – значить поєднати крайнощі. В умовах Росії, країни, звиклої до класичного лицемірства, можна було, звичайно, зробити і це: забрати у народу всякі політичні свободи і твердити, переконувати, примушувати вірити в те, що наш народ користується найбільшою в світі свободою. Але це можливе тільки

в Росії. Зрештою, значна частина населення вже давно відчуває на собі всі «переваги» сталого деспотизму.

Я переконаний, що продовжувати систему диктату – значить посиливати те, з чим соціалізм мусить вести непримиренну війну. Умови сталінської політики продукували слуг, а не синів, рабів, а не господарів своєї країни. Це продовжується і зараз. Людській свободі наступили на горло, возводячи це в вічну необхідність. Цим самим комунізм не наближається, а віддаляється, шлях до нього набирає катастрофічних форм. Теперішній «соціалізм» продукує лицемірство, брехню, підлість, безпринципність, нечесність і інші супутники рабства. Лицемірство возводиться в квадрат.

Ще дитиною, пухнучи з голоду в післявоєнні роки, я зобов'язаний був кричати: «Спасибо товаришу Сталину за наше счастливое детство». Це була перша суспільна травма. Ім'я ж наступних травм – мільйон. Уявіть собі вразливу душу радянського школяра, який протягом 10 років навчання мусить кількаразово здирати із себе шкіру. Сьогодні він приймає на віру те, від чого завтра відмовиться, точніше – що завтра проклене. Так сталося з поколінням мого віку. Великий вождь і вчитель виявився катом націй, державним злочинцем і, по суті, ворогом соціалізму. Скажете, що завдяки йому було піднесено наш промислово-економічний потенціал (у нас люблять наводити цифри і проценти). Відповідь: Гітлер примусив німців зробити за семирічку не менше. Отож, це ще не заслуга перед соціалізмом. Інститутські педагоги, планомірно «повалюючи» культ Сталіна, повторювали в зворотному порядку те, що робили спроститутовані паризькі газетярі в перші часи «ста днів» Наполеона. Ці ментори-педагоги були такими ж, як ті газетярі, проститутками. Мені гірко це казати: педагог завжди є педагогом, і про найгіршого незручно казати лиху правду.

Але гіркого аж надто багато. Ми пережили ганьбу «угорських подій». Ми пережили ганьбу, пов'язану із збагаченням марксизму Хрущовим. Пережили ганьбу його повалення. Лицемірство не припинилося. Воно продовжується далі.

Так не може бути! Це або травмує віру, або призводить до тієї полегшеної віри, яка вже не є ніякою вірою, їй ім'я – безпринципність і невіра. Нігілізм – це те, до чого призвели ви, міняючи «Євангеліє», як рукавички. Нігілізм молоді – це ваше законне дітище. Ви прагнули спроститувати цю молодь – вона вам відповіла повною байдужістю й нігілізмом.

Всі ці травми віри, яких так багато завдано, значно важчі за окремі господарські недоліки. Травми віри ведуть до маразму, до підлості, вони розкладають найчесніших людей, розкладають із середини, виховуючи хитрість, точний розрахунок і неперевершену безпринципність. «Чесним бути не можна! Кому потрібна твоя дурна чесність?» – кричать умови. Ти мусиш любити доти, доки наказано, вірити так глибоко, щоб

завтра міг безболісно зректися віри, ненавидіти так пристрасно, щоб завтра збайдужіти, коли не полюбити і т. ін.

Візьміть «просту» радянську людину. У неї пошкоджені вікові реакції на світ. Вона навчилася сміятися, коли їй дуже гірко (так виконується наказ – радійте! співайте!), вона «добровільно» робить те, до чого приневолена (скажімо, вступає до тих «добровільних» товариств, якими хочуть камуфлювати відсутність права створювати масові організації), хвалить те, що не варте жодної уваги (скажімо, відомі «настанови» Хрущова митцям, зроблені в 1962-1963 рр.), засуджує те, чим нишком захоплюється. Людина одурманена. Вона нібито втратила здатність розуміти такі прості слова, як любов, ненависть, добра воля, свобода, демократія, справедливість, гуманізм, і т. ін. Вона вже не знає, що означають ці слова. Пригадую, як один офіцер, запаморочений регулярними і обов'язковими політзаняттями, цілком серйозно доводив: «В этом как раз и сказывается преимущество советской избирательной системы, что здесь голосуют только за одного человека». Він не був лицеміром. Від цього його оберігала абсолютна глупота. Він це казав по-людськи щиро.

Людина сьогодні загнана в глибоке підпілля, а в ньому чує себе державним злочинцем. Про людське око вона має свій двійник, варіант «на всіх», респектабельний, як автомат, якого щодня запрограмовують новими думками і новими постановками старого питання. Ця людина, взята у варіанті «на всіх», нагадує проститутку, якій набридли все нові і нові клієнти, але, приймаючи їх, вона має з того хосен. Так помалу деморалізується людина. Вона ніби втратила себе, вона ніби забула глибокий смисл слова «людина», сьогодні вона навряд чи відповідь, що вона мусить робити, щоб бути «людиною». Нормальна відповідь: робити те, що наказує партія. Ніби партія працює на чистій дошці людської душі. Логічно (і справедливо) тільки так: робити так, як диктують вироблені віками норми справедливості (вироблені простим, трудящим народом), з чим, звичайно, мусить погоджуватись і партія. Коли ж ми кажемо, що справедливе тільки те, що каже партія (фактично – сьогоднішній керівник партії), ми тим самим абстрагуємось від історії: мовляв, її не було, а ми – перші адами. Ні! Історія була. І тому моральне – не те, що декому здається, що служить будівництву комунізму, а те, що є недосягненим прагненням вікової моралі трудящих, а відтак уже й те, що служить справі комунізму. Історії ж у нас бояться, її прагнуть зітерти з пам'яті, бо історія значно складніша за несхибні, затерті догми. Те, що було 5, 10, 20, 30 років тому, це все треба знову «цензурувати», підганяючи під мінливе сьогодні. Історія розглядається як будинок розпусти. Кожен раз підкрашуваний під смак. Догма «підправляє» факти. Об'єктивізм – став хибою, підігнаний під мінливі догми варіант історії став правдою. Хто ж на такій основі може звести високу будівлю?

В силу всього цього людина втрачає свої, вироблені історією, соціальні характеристики, соціальну «систему координат», вона ніби роз-

губила себе і вже не знає, де в неї рудименти, де в неї нові життєдіяльні органи. Відчуття плинності часу перевернуте, як завжди за кожної «нової» ери. Зазначу в дужках, що, «підправляючи» своє минуле, ми з матеріалістів перетворюємось на свою протилежність. Але такий ідеалізм нестрашний: морально все, що служить справі будівництва комунізму. Та коли варіант майбутнього індивідуально варіює кожен новий наступник Сталіна, тоді скажіть: що ж служить цій справі. І що, нарешті, моральне?

Часом думаєш: коли ж, нарешті, наша партія кине клич: будьте людяними! І уявляєш, як раптово одурманені люди починають вичитувати з газет: а що для цього треба? Що воно значить – олюднюватись. Що треба по-перше, що – по-друге і т. д. Людина, втрачаючи відчуття своєї історичної глибини, слабне, обезвольнюється. Здається, що ця людина починає втрачати навіть пам'ять на інстинкти, пам'ять на безумовні рефлекси. Людина ніби втратила розуміння і відчуття себе самої і тепер трудно задумується: як це – бути людиною і що для цього треба зробити в наступній п'ятирічці, які для цього треба включити невикористані резерви.

Ми ще не знаємо, які страшні наслідки це принесе в майбутньому, котре ми отруємо сьогодні. Численні «заповіді» з «Морального кодексу» будівника соціалізму якраз і свідчать про те, що штучні спроби «запрограмувати» інстинкти стають потребою соціальною. Але чесною людина ніколи не була тільки з примусу. Чесність виростає тільки на ґрунті свободи. Морально високою може бути тільки людина вільна, коли в неї залишається бодай часточка індивідуальної волі.

Але включається механізм лицемірства – і всі приписи «Морального кодексу» летять шкереберть. Скажімо, співаючи пісень про щасливе і заможне життя, колгоспники втікають на виробництво, вихваляючи радянські політичні свободи, людина намагається говорити пошепки, визнаючи суверенність Української соціалістичної держави, звинувачують таким питанням: «А чому ви говорите тільки по-українськи?» То ж чого варті всі ці «заповіді», коли в житті на них треба щонайменше зважати, аби тобі не закинули якогось такого гріха, за який і голову зняти – мало?

Будучи причетним до літератури, я переконаний, що, борячись проти безідейності в мистецтві, ми насаджуємо безідейність (скажімо, солженіцини – завжди безідейні, ідейні – ті досвідчені «інженери душ», які підпільно організували «будинки розпусти», газетярі і тов. дмитерки?); борячись проти формалізму, ми насаджуємо небачений формалізм; ратуючи за тісний зв'язок літератури з життям, ми прагнемо держати читача подалі од правди; багато провадячи про небачений розквіт соціалістичних націй, ми обриваємо досить таки бідні квітки; обстоюючи реалізм у мистецтві, ми його ненавидимо більше за формалізм. Ще будучи аспірантом, я читав лекцію про сучасну літературу на заводі «Точпри-

лад». Робітники запитували: «А когда в нашей литературе будет реальность?» Звичайно, це були несвідомі робітники, і одна з конфіденційних розмов з працівником КГБ могла б їх переконати до смерті. Вони уникають таких розмов і просто читають зарубіжну літературу.

Ми досі ще рятуємо дистрофію тіл (зернова проблема в нас вічна, як «отче наш»), а за прогресуючу дистрофію душ – нам байдуже.

Складається враження, що господар нашої країни великий міщанин, якого продукують з усіх верств – від робітника до академіка. Верх деградації ж – наша т. зв. інтелігенція, яку, правда, рятують од повної ганьби посмертні німби замучених, зацькованих, закатованих типу Маяковських, Довженків, Пастернаків, Чаренців, Заблоцьких, Вертових, Курбасів, Мейерхольдів. Візьміть історію нашого письменства. Майже вся класика соціалістичного реалізму складається з жертв. Візьмімо українську літературу. Еллан (Блакитний), Вишня, Головка, Сосюра, Кулик, Тичина, Яновський, Слісаренко, Куліш, Курбас, Косинка, Рильський, Йогансен, Петрицький, Плужник, Яновський, Бажан, Зеров, Драй-Хмара, Филипович, Підмогильний, Поліщук, Семенко і т. д. – хто з них не був «запеклим націоналістом», хто з них безбідно прожив своє життя? Для годиться маємо постійний штат щасливих оманливих сонць, заповнений нині дмитерками різних градацій, їм дають премії – державні і республіканські, їх почитують, але не читають.

Назовіть хоч одного значнішого українського літератора, якому б наші завжди безгрішні пастирі не відпускали гріхів, – одним разом з головою, другим – з досмертною епітимією в модерній келії, третім – з великими моральними муками.

Назовіть хоча б одного більшого російського письменника! Згадайте Маяковського, Пастернака, Шолохова, Платонова, Зоценка, Еренбурга, Паустовського, Кольцова, Олешу, Бабеля, Мартинова, Мандельштама, Заблоцького, Ахматову – хто з них насолоджувався найбільшою в світі свободою?

Хто, скажімо, окрім завжди згідного тов. Міщанина повірив недавньому процесові над Синявським і Данієлем? «Чесна» критика (Єрьомін, А. Васильєв, Кедріна) наводить майже одні і ті ж цитати з їхніх «фашистських» творів, роблячи це так погано, що аж пальці знати. Як відомо, «весь радянський народ» одностайно засудив «перевертышей». Але чому не одержав права захисту Якобсон? Чому не виступив ніхто з видатніших письменників? Чому людину можна судити за художній твір? Чому, одностайно погоджуючись із філологічними висновками правосуддя, «весь радянський народ» змушений сприймати це все на віру (а може, прочитавши самі твори «фашистів», людина зробила б свій власний висновок: вона б «одностайніше» підтримала вирок суду або ж втратила таку одностайність)? Чому можна судити твори, піддаючи їх довічному тюремному ув'язненню в спецфондах і т. ін.? Їх судили за наклепи на радянську дійсність. Хоч слово «наклеп» в умовах радян-

ської дійсності втрачає свої точні характеристики: Н. Коржавін, передхоплюючи на десятиліття рішення 20 з'їзду партії, писав «наклеп» на Сталіна; те, що казав В. І. Ленін про Сталіна, в 30-х роках було наклепом, за Хрущова стало правдою, чим стало тепер – ще не вирішено (немає вказівки). «Геніальні марксистсько-ленінські положення» Хрущова, схвалені всім радянським народом, стали сьогодні антимарксистськими. Слово «наклеп» вивітрилось, воно стало таким же «слизьким», як класичний термін «ворог народу». Ніхто не повірить цитатам, витягненим, як карти, коли грають у «відьму». Чи не нагадує це все відомі з середньовіччя судилища над «чаклунками»? Всі одностайно вірять у страх, у підтверджену віками рабську мораль – «твоя хата скраю...», «мовчи та диш», «мовчи, глуха, – менше гріха», «їж пиріг з грибами...» – це найточніша підвалина нашої етики.

Суди, які вже пройшли на Україні (в Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Одесі, Києві), наочно показали всю етику суддів. Скажіть, чи засудження Караванського так само одностайно підтримав весь радянський народ? Чи був над ним суд взагалі, чи його просто схоплено як «помилково реабілітованого»? Чи не є його найбільшим злочином персональне звернення до комуністичних партій світу з приводу розпочатого переслідування молоді української інтелігенції? Під час суду над М. Озерним велись такі розмови: чого ти вживаєш слово «ватра» замість «голубий вогник», витягалась на світ божий «кримінальна» фраза: «ворог твоєї нації є твій ворог», закидалось, що він уживає «віджилих» і «незрозумілих» слів. Суд над Озерним – це цинічна зневага правосуддя. Коли ж йому ставились якісь серйозніші звинувачення, то чому про них не говорилося на процесі? Йому, як відомо, дали 6 років за «особливо тяжкі злочини». За які ж? За які такі «тяжкі злочини» київський суд «упік» Геврича на 5 років, судячи його за закритими дверима? Хто повірить у ці суди, коли людей держать за ґратами вже сім місяців – без суду? Хто знає, як їх судитимуть? Хто гарантований від того, що його не спіймають на вулиці і не засудять за читання якоїсь книжки? Найголовніше – напівофіційний поголос, який в будь-яку хвилину можна подати як «буржуазну пропаганду». «Ці націоналісти збирали зброю», «вони обирали Директорію перед пам'ятником Шевченка у Києві і збирали на те гроші», «вони хотіли відокремитись», «вони писали такі статті як “Ленін – ворог українського народу”», «вони закидали болотом пам'ятник Пушкінові» – всі ці інсинуації, напевно, розносяться герметизованими партійними каналами, вони роблять свою справу, вони замінюють ясність факту, роблять саму потребу в перевірці фактів зайвою, шкідливою і, може, такою ж «антирадянською» забаганкою «буржуазних націоналістів». Хто відповідатиме за цю хитрувато-підлу, підступну «інформацію»? Мені розповідав один працівник райкому з містечка Київської області, що їм, мовляв, «вполне офіційно» зачитували, як ці націоналісти плювали в пам'ятник Пушкіна. «Он весь-весь был

обплеван». Це страхиття. Де ж той націоналістичний верблюд, який робить такі справи? Скажіть, де він? Хто ширить такі провокаційні чутки, які стільки сліпої ненависті і злоби породжують, що від неї захлинувся б і сам наклепник? В Інституті літератури тов. Беляєв зачитував окремі «дальнобійні» цитати з виступу секретаря Київського обкому партії. Цитати дуже «страшні». Але що, коли крім цитат нічого більше не виявиться, коли потреба перевірки факту наявності таких статей як «Ленін – ворог українського народу» відпаде, оскільки «і так все ясно». Хто відповідатиме в такому разі? Хто? Чому шеф високої інституції на Володимирській, 33 тов. Шульженко не відповів на питання – за що засудили студента-медика Геврича, щільно закривши двері?

Чому роз'яснення деяких наболілих питань можна почути тільки в КГБ (даруйте, але слово це ніяк не перекладається українською мовою). Чому радник КГБ в Донецьку може авторитетно сказати, що з національного питання треба читати твори Сталіна, а більше про це не довідаєшся ніде? Чому в тому ж Донецьку у видавництві «Донбасс» провадять збори працівників редакції разом з членами Спілки письменників і представниками КГБ, де редактора тов. Міщенка В. І. звільняють з роботи тільки на основі письмових зізнань якогось С. Цеглюка? Прокурорські записки і «мемуари» цього Цеглюка стають сурогатами фактів! Чому, захопившись арештами і масовими трусами, вилучають літературу, дозволену дикунською царською і цісарською цензурою?

Цікаво, що під час трусу на квартирі тов. Міщенка нічого «недозволеного» не знайшли. Якими ж фактами «керувалась» «громадськість», виганяючи його з роботи? Хіба їх може замінити інформація дійшлого поліцейського?

Саме тут я вбачаю ті небезпечні тенденції, які найбільше загрожують радянській владі і справі будівництва комунізму.

Никаючи у пошуках роботи, я роздивився на сильних світу цього. Звільнений з аспірантури «за систематическое нарушение норм поведения научных сотрудников и аспирантов» (доктор М. Шамота майстер писати такі приблизні «мотиви»), я пройшов крізь анфілади кімнат, крізь порожнечі очей «предержателей власти», крізь їхні лицемірні, підлі душі.

Одні не брали на роботу вантажником («а что, если он станет воровать?»), інші звільняли з посади кочегара тоді, коли я щойно повернувся з лікарні. Був кінець листопада. Не мати ні притулку, ні роботи перед зимою – все це не дуже втішало. Стан здоров'я вимагав режиму і дієтичного харчування. Уявляєте, як смішно звучали усі приписи добросердих медиків?

На роботі я працював старанно, але іншим робітникам надавали гуртожиток, а мені – зась. Я спішив «на самый ответственный участок фронта» на будову. Мотиви звільнення були одні: ти маєш вищу освіту. От вам звичайний собі приклад лицемірного фарсу: на роботу за фахом

не беруть тому, що ти був звільнений, на роботу ж не за фахом не беруть тому, що заважає диплом: як це так – має вищу освіту і працює кочегаром.

Я звернувся до ЦК комсомолу, мовляв, давайте спробуємо ще таке: я б з задоволенням працював би на метробуді прохідником, а вищу освіту, може б, використав, написавши щось згодом про метробудівців. Не вийшло і так. Спочатку сушилися моїм станом здоров'я, а потім порадили їхати в Донецьк. Людині, що пише українською мовою, їхати в Донецьк усе одно, що, скажімо, в Австралію. Твою українську мову там сприймають за восьме диво світу. Звичайно, я їм гречно подякував за весь їх «палкий соціалістичний гуманізм».

Отож незручно бутися з такою людиною. Як-не-як, держава тебе вчила 17 років і треба «відробити». То вже краще ніде не працюй, ніж кочегаром, підручним муляра, вантажником чи прохідником. «Удівительно, но факт»: не знайшлося жодної людини, яка запитала б, як ти живеш, чи коли вже витягнеш свої довгі ноги, щоб не заважав трудитися над виконанням святих приписів «Морального кодексу». Я не бачив їх очей, не бачив душ – оцих високих «предержателей власти». І гірко думав, що при виконанні «Морального кодексу» перед нами стоять воістину грандіозні завдання.

Деяким з тих комуністів, які мене звільнювали з роботи, я пробував нагадати про совість, людську чи партійну. Вони дивились на мене, як на марсіанця, і питали, скільки мені років. Інші – відсилали мене в якусь інстанцію, де їхня совість зберігається як у коморі схову: назад ніяк не забереш – жетон загублено! Озлоблений, я часом дивився на цей світ, як світ без честі, без совісті, без будь-якої моралі. Але згодом серце відходило: я перечитував відповідні місця з «Програми Комуністичної партії».

Найбільші закиди на мою адресу приблизно такі: «Как ты смеешь быть не таким, как мы?» Найкращі поради – їж пиріг з грибами. Безробітний, я виходжував місто, шукаючи, де ці міфічні пироги з грибами даються безплатно.

А секретар парторганізації АН УРСР тов. Усенко про ці пироги знав. І я звернувся до нього. Та він зводив мову на високі матерії. Він тільки повчав мене: «Ви не знаєте Леніна. Ось почитайте його ще раз і тоді зрозумієте, як це так, що на 48 році революції, як Ви кажете, селяни живуть без паспортів». В своєрідному закріпаченні селянства він вбачав... заповіді Леніна! Ось хто молодець! Правда, цей духовний пастир науковців не посоромився згодом ширити брехливі чутки, ніби я вимагав (!) звільнення з посад людей, що не знають української мови. Втім, він був демократом, і, вживаючи таємничої множини, казав: «Ми не арештовуємо людей, які ратують за українську мову». Як йому кортіло зробити з мене провінційного допотопного «націоналіста», якому дай української мови (майже так, як пиво «на разлив²), українських шаровар з націоналістичною матнею – а там і півні не кукурікайте!

Благородний сивенький Дон-Кіхоте! Ви хотіли уподібнити мене рокованому на смерть, який би вимагав зробити йому шестимісячний перманент! Дарма, ви помилилися, лицарю сумнівного образу! Помілилися і тоді, коли запитували: «А що це вас так болить те село? Ви ж, здається, самі з міста?» Так, болить, і тому я не належу до ревнителів старої мудрої істини: моя хата скраю. Тільки не подумайте, сивенький Дон-Кіхоте, що я претендую на те, що бодай однаково з вами знаю приписи «Морального кодексу». Борони Боже! Ви їх знаєте куди краще, а мені їх ще читати й читати...

Я співчуваю його сивині, співчуваю комуністам АН УРСР, коли біля керма їх організації стоїть такий рульовий, який «ратує» тільки за власну шкуру. Я знаю, що й найбільший злочинець зберігає людські риси, я бачив, як молоденький шпигун-донощик, один з тих, які не пускали людей на суд над Гевричем, плакав, бо його гірко одурили, «підсунувши» йому таку роботу, якої він жахається всіма фібрами душі. Він теж людина, правда, слабкодуха. Але тов. Усенко і ідейний захисник партійної лінії – це поняття протилежні.

Я більше вже вдячний своїм інститутським менторам – тов. Шамоті, Зубкову, Беляєву, які не перекинулись зі мною ні словечком. А так – нищечком видали мені «жовтий квиток» і поховались у шпари. Так бодай чесніше. Втім, ні до кого з них я не волів іти шукати справедливості, а до тов. Усенка таки пішов сам, ще не знаючи його зовсім.

Інший діяч АН УРСР тов. Смирнов, який встановлює культурний зв'язок з зарубіжними країнами, рік тому переконував мене, що Чехословаччина не така вже й соціалістична країна і слати туди рукописи своїх віршів не можна: треба спочатку показати цензурі, поставити відповідне «разрешено», а потім уже... Потім уже, певна річ, не надсилатимеш. Бо цензуру не цікавить мистецтво. Зрештою, вона і не знає, що це таке. Для неї важливе одне: чи повторює художній твір передові газетні статті, а коли ж не повторює, то чому. Я пам'ятаю, як старанно «заглиблювався» тов. Смирнов у мій вірш «У полоні», де йдеться про поетичний полон, в який попадає людина, оточена доброю і мудрою природою. Ні! Філологам у погонах хочеться всюди віднайти алегорію: а чи не має шибеник-автор за полон своє життя у найдемократичнішій у світі країні? Чи не здається йому наш суспільний рай за Дантове пекло?

Тут легко вловлюється сама святая святих цих менторів: ніхто не сміє видавати «державних таємниць». А «таємниці» такі: спроба поновити в нашій країні сталінський режим (пам'ятаю, як щиро обурювалися начальники: не смійте згадувати 37-й рік!), численні арешти серед української творчої інтелігенції (за розголошення такого секрету було звільнено з роботи і Дзюбу І., і Чорновола В., виключено з партії М. Коцюбинську, Ю. Бадзя, приплюсовано мені до «складу злочину»), наявність у нашій країні дуже суворої цензури (ця таємниця оберігається всіляко, і за її розголошення скидають з роботи будь-кого). Оце та найсуттєва

суть, яку мав на увазі тов. Смирнов, але не сказав мені про неї, а приходив за словесною зливою – про якість паперу, про «соціалістичність» Чехословаччини, мало не про почерк!

Ось де вся суть! Як же ж! У нас немає таких творів, яких би не пустили до друку (крім ідейно та художньо незрілих), у наших літераторів немає потреби шукати інших способів друку, скажімо, за кордоном, чи ширити свої твори в рукописних списках.

Що ж стосується випадку в кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р., то найбільший гріх І. Дзюби – той, що він згадав про арешти. Згадувати не можна! Люди, які провадили арешти, були впевнені, що всі попадають ниць і так лежатимуть. А Дзюба не злякався і тому дуже «підвів» ініціаторів арештів: вони ж бо помилилися в своїх залізних розрахунках на тваринне почуття самозбереження.

Я обурився з того, що якийсь інформатор без усякого сорому гукав: «Це брехня! Ніяких арештів не було! Це провокація!», обурився з того, що якийсь «діяч» викрикував: «Здесь не место обсуждать подобные вопросы», і почав з того всього робити перші висновки. Справді, кінотеатр – не місце для таких розмов, але де ж місце? Я просто не зміг висидіти такого знуцання над правдою факту, над правдою людської етики. **І винен у тому, що мені забракло сили висидіти цю ганьбу, винен у тому, що не злякався тоді, коли треба лякатися, у тому, що обурювався з того, з чого не можна не обурюватися.** Тоді тов. Усенко кричав мені: «Так! Світличний – ворог!» Він ще тоді знав, що Світличний – ворог. Звідки? Чи бачив він його хоч у вічі? Чого ж тоді цього «ворога» ось уже 7 місяців тримають у в'язниці? Зараз і сліпому ясно, що **все далеко не так, як здавалося тоді Усенкові.** А Усенко – стара людина і бачив у своєму житті або, принаймні, чув про універсальні апарати – камери 30 р., які були чудово освоїли технологію масового виробництва «злочинців» і «ворогів». Кому ви доведете тепер, тов. Усенко, що заарештовані сьогодні – вороги? Кому ви доведете, що Геврич (один із всіх) був **ворогом**, коли суд над ним був **закритий**. Це вже ніяк не повернеш, нікого не переконаєш, нікому не доведеш. Закритий суд – значить, брехливий суд.

Та повернемось до питання «розголошення таємниць». Знову поведемо мову про цензуру.

Як відомо, все краще з золотого фонду соціалістичного реалізму – все виходило з величезними родовими муками. Великий радянський прозаїк М. Шолохов немало набілівся з своїм Г. Мелеховим. Так було і з Фадєєвим, і з Довженком, і з Твардовським, і з Маяковським, і з Платоновим. Майже все сприймалося дуже недобррозичливо, а канонізувалося вже заднім числом, частенько аж після смерті письменника. Згадайте усопші сонми великих. Ви не бачите, що значною своєю половиною це вершники без голови? їх викопано з могили і посаджено на коня.

Звичайно, ми кричимо і тут, що ведемо перед у всьому світі. Візь-

міть у руки олівець і підрахуйте: скільки митців знищив Сталін і скільки – Гітлер. Відшукайте пропорцію. І тоді вже скажете, хто із них комуніст, а хто – фашист, хто з них бандит, а хто – вождь. Ви матеріалісти і вірте статистиці, а не облуді того, що здається.

В мистецтві ми відстали на десятиліття, ми відкинені назад. Ми регресуємо далі. А геніальні наші митці, такі як Пастернак, Цветаєва, Мандельштам відомі більше за кордоном, ніж у себе на Батьківщині. Геніальних Архипенка, Крушельницьку, Мишугу, Кошиця знає весь світ. Тільки не рідний народ.

Все це – наслідок величезної духовної диктатури, яка полюбляє тільки звичне, зрозуміле, недвозначне, пересічне, їй треба все, витримане «в дусі», тобто повторення, коментар. Всякий «дух» є тільки тоді «дух», коли б'ється серце. А процес серцебиття повернути не можна. «Підганяти силоміць» – значить відмовитись від того, що цей «дух» живий.

Наш час – час диктату естетики хрущових, сталіних, жданових, непорядних людей, які нічого не тямлять в мистецтві і нічого не тямлять. Для чого воно потрібне – вони не знають, але воно потрібне, як застарілий етикет.

Впродовж останнього десятиліття стали з'являтися твори здебільшого «безідейні», які ніяк не входили в прокрустове ложе партійної цензури. Почалась критика. Почались відомі «зустрічі». Звичайно, мотиви заперечення твору були наскрізь фальшивими (у А. Вознесенського не було ком, в журналі «Жовтень» – погана обкладинка!). Недарма в час «боротьби з формалізмом» найбільше «перепало» тим авторам, які робили свіжіший аналіз нашого суспільства, які формалістами були щонайменше. Це і було справжньою причиною боротьби проти «формалізму». На мою думку, такого формалізму, який процвітає в нашому мистецтві, історія ще не знала. Це мистецтво найбільш zdegradоване, найбільш реакційне, найбільш «буржуазне». Воно брехливе в значній своїй суті.

В зв'язку з появою ряду свіжих творів у часи «відлиги» почали помалу перекопуватися межі цензури: то було незручно перед Заходом, то декому кортіло погратися в демократизм, то не було умов для прямого задушення. Цензурна гребля лишалась досить високою, та вже скреслі тороси криги лізли на греблю, вода лилась через край. Пішла ціла пошесть спискової літератури, змушених друкувань Солженіцина, Твардовського, Еренбурга, Гжицького і т. ін. Отут і почалися «кримінальні процеси» над політичними «злочинцями», єдина вина яких полягає у тому, що вони живуть і працюють в умовах найбільшої у світі цензури. Це ясно кожному. Людей судять за гріхи суддів. А ці гріхи держаться «під секретом». «Знищуючи» всякі сліди цензурного тиску (наявність списків, друкування за кордоном, поневажання читачем класиків-ремесників і т. ін.), регулярно «обробляють» людей, чії твори ходять по ру-

ках, викрадають рукописи, судять людей за одне те, що вони читали «заборонені» книги. Але скажіть, що таке заборонені книги? Чи є у нас відкритий для ознайомлення список такої літератури? Ми добре знаємо, що вносить у свій Index librorum prohibitorum (список заборонених книг) римський папа, але не знаємо, над чим метикує наш цензурний папезж. Чи можна читати таких авторів як Хвильовий, Драй-Хмара, Зеров, Філіпович, Антонич, Винниченко, Грушевський, Єфремов, Підмогильний, Скрипник, Івченко, Плужник? Чи можна читати ті твори Горького, Рильського, Буніна, Тичини, Бажана, Яновського, Вишні, Сосюри, які видавалися в 10-20 роки, а зараз не видаються? Чи можна читати «Тамну дипломатію» К. Маркса, чи це немарксистський твір?

Хто, окрім радника КГБ, може відповісти на ці питання? Хоч радник КГБ є далеко не ідеальним суддею в галузі мистецтва. Хто з'ясує, як треба поводитись з літературою, яка знаходиться в спецфондах, фондах обмеженого користування і т. д.? Принаймні, особисто я дізнався про те, що передача спецфондівських матеріалів до інших рук карається як злочин, тільки з розповідей про процес над М. Озерним. Чи можна читати ті твори революційного демократа І. Франка, які не ввійшли до 20-томника? Скажіть же, скажіть про це публічно – і ви матимете куди менше «злочинців»!

Чи є злочином читати дореволюційну періодику, дозволену до друку російським «цензором» чи австрійським філологом-поліцейським?

Ви розумієте, що судити людину за читання книги – це злочинство, одне з найбільших у світі. Ви знаєте, що знищувати книги – це робота фашистів-людожерів. Чого ж подібні речі практикуються у нас? Чого вилучають комплекти дореволюційних російських і австрійських видань (як це сталося при трусах у І. Світличного, В. Чорновола і ін.).

У мене особисто кілька місяців тому пропав зі столу зошит моїх віршів (це сталося в приміщенні Інституту літератури). Кому доведеш, що цей зошит нікому, крім служителів КГБ, – не потрібний, що це зроблено під час нічного або недільного «снимання остатков» у столах працівників наукових інституцій. А такі перевірки, кажуть, провадяться регулярно. Чому при обшуках забирали рукописи молодих авторів – Б. Мамайсура, Л. Череватенка і т. ін. Ще добре, аби була хоч маленька надія на те, що з часом при республіканському КГБ відкриється рукописний відділ молоді української поезії. А то ж пропаде – ні за цапову душу!

Хто займається такими справами? Кому будеш жалітися на такі неподобства?

Кількадесят проведених на Україні арештів збудили апетит у людей, позбавлених совісті і честі. Може, це для них є якийсь бізнес? Багатьох людей звільнили з роботи, інших – з партії, в багатьох зробили таємні або офіційні, «законні» труси. За багатьма організовано стеження.

Багатьох поетів, критиків не друкують. Мета одна: залякати кожну людину, хай вона трусується наодинці, хай вона вбачає в кожному ближньому державного злочинця. Мета одна: зробити на душі кожного тату-іровку страхом. Мета – збудити в кожній людині тваринні інстинкти, проводячи той масовий гіпноз і психічне травмування, які були геніально проведені Сталіним та його опричникami.

Наслідки цих «кампаній» – виникнення недовір'я між братніми народами («те українцы, которые всегда говорят на своей «мове» – это потенциальные или даже настоящие враги русского народа!»). Міщанинові це старанно втовкмачують у голову. А він усьому вірить! Почувши від тов. Н українську мову, таку незвичну в «городе Києве», тов. Міщанин запитує: Ви, напевне, націоналіст?

Тов. Н дивується: Власне, чому? І що таке націоналіст?

Тов. Міщанин: Це той, хто хоче самостійної України.

Тов. К: Але ж Україна – самостійна. Ви хіба не знаєте?

Далі вже починаються «неув'язки». Тепер червоніє вже тов. Міщанин, який сам злякався теми, яку зачепив.

Зв'язки тут вироблені, як безумовний рефлекс. «Український буржуазний націоналіст» – це гаубиця, важча за «ворога народу». Раз тебе так назвали – цим уже все сказано. Тут і провадити далі вже не треба. Коли ти розмовляєш українською мовою, значить, ти ненавидиш російський народ і російську культуру, значить, тебе треба «упекти». І людину «упікають». За довгі роки «доупікалися» до того, що в Українській РСР міське населення в переважній більшості ігнорує українську книгу. Протягом години в будь-якій книгарні Києва можна кілька разів почути: «А на русском – нет?», «Ах, это по-украински» і т. ін. Складається ситуація, за якої споживачами української книжки стають самі письменники, селяни, мізерна часточка міського населення і... склади макулатури. Буваючи в Спілці письменників, я не раз чую цю вузьку залу, де збирається київська літературна громадськість, якоюсь лодією, Ноєвим ковчегом, який несеться бурхливими ріллями океану і не знайде ані тобі острівка, ані мису. Чи не близимось ми до того часу, коли українські письменники стануть єдиними споживачами української літератури? Ви, мабуть, знову почнете вергати громи, мовляв, як я все перекручую. Я б вам порадив тоді одержати невеличку чесну статистику бодай з однієї міської бібліотеки того чи іншого обласного центру – Харкова, Києва, Донецька, Одеси і т. ін. І ви побачите, що це так і є. Та й не може бути інакше. Бо, по-перше, українська художня література в цілому не витримує конкуренції з російською художньою літературою (і причин тут дві: одна що нова українська література молодша віком, а друга – що вона зазнавала і зазнає значно більшого цензурного тиску. Те, що виходить у Москві, те майже неможливе тут, як це і годиться для периферії, віддаленої од «щонайвищої» інстанції).

По-друге, російська мова превалує в більшості наших міст і, зви-

чайно, російську книжку читатимуть більше, ніж українську.

Внаслідок багатьох причин соціально-політичного і культурного характеру національна приналежність українця стає мало не предметом його сорому. Це калічить людину, травмує її морально. Все її рідне минуле стає непотрібним тягарем, більше того – гріхом і мало не тавром. Для чого були потрібні національно-визвольні війни минулого, для чого були потрібні тисячі й тисячі жертв боротьби за визволення, коли на 50 році своєї державності виникає потреба говорити про непотрібність цієї мови, про злиття мов і т. д. Ви розумієте всю штучність, всю брехливість такої «природної» ситуації: населення самостійної Української радянської соціалістичної держави саме відмовляється від своєї мови. Хіба не парадоксально, що в Українській соціалістичній державі судять людей за буржуазний український націоналізм, а на суді «злочинцю» закидають, окрім іншого, те, що він вживає «застарілі слова» (так було на процесі над Озерним)? Хіба не смішно, що парторг Академії наук Української соціалістичної держави кидає такі фрази: «Людей, які ратують за чистоту української мови, ми не заарештовуємо»? Ви чуєте, як це логічно? В самостійній Українській соціалістичній державі людей таки не судять за те, що вони вживають мови цієї держави.

Я пам'ятаю, як у Донецьку моїм товаришам кидали мало не межі очі міліцейські бланки для прописки паспорта: бланки були заповнені українською мовою. Працівники цієї державної інституції, напевно, не знали, що живуть в Українській радянській державі, чия суверенність гарантована Конституцією Союзу РСР. Я знаю нещасних українських прозаїків, які живуть у Донецьку і змушені самі «збирати» собі тираж, ідучи з однієї книгарні до іншої, бо їх твори, бачте, не прибуткові. Я знаю й такі факти, коли один з редакторів телабачення в Донецьку «розпікав» молодшого працівника за те, що той ужив слова «зичити» (почему не «бажаємо»?). І він його попередив: «Еще пару таких «зичите» – и вы будете вне телестудии!». Бідний М. Марр! Вводячи поняття «класових мов», він не знав, що окремі слова можуть бути ще й проявами буржуазного націоналізму!

Працюючи деякий час літературним редактором українського дубля «Социалистического Донбасса» і відшукуючи гірничій російській термінології неіснуючі відповідники з української мови (гірничу українську термінологію навряд чи освоїли і в Інституті мовознавства АН УРСР, в єдиному місці, де окремі з цих термінів можна почути з живих уст), я чув себе щонайменше злочинцем. Особливо коли підходив до кіосків і бачив, як люди кленуть цей український дубль. Пам'ятаю, як мене «опікали» працівники, які ніколи не розмовляли українською мовою, а пробували мене повчати. Пам'ятаю такий випадок. Помер хтось із співробітників обкому. Помер несподівано, як кажуть, наглою смертю. Я спробував так і написати: нагло помер, помер наглою смертю. Мені заперечили. Я наполягав. Тоді мені сказали: завтра буде догана редакто-

рові І. Доманову і нам обом. «Разве так неуважительно можно говорить об умершем?»

Пам'ятаю, як О. П. Ляшко, тодішній секретар обкому, ляв мене, що, переклавши його виступ українською мовою, я вживав такі звороти, як «принагідно зауважимо». «Этого никто не поймет» – так він вирішив, і бідному редакторові «Радянської Донеччини» тов. Сіробабі, який краще за мене знав такі тонкощі, довелося «переписувати» мій переклад. Мене дивує, звідки в людей береться така самовпевненість, така безапеляційність при розв'язанні питань, на яких не знаються.

Все це призводить до того, що деякі українці з притаманним їм комплексом національної неповноцінності прямо хизуються незнанням рідної мови! Все це сліди проклятого імперіального минулого, яке морально скалічило українську націю, яке оголосило національну свідомість і гордість – злочином. А тепер це все пішло самопливом. Це стало нормою. Бо ж не будемо ми наvertати людей у стару віру! Зденаціоналізований елемент нагадує елемент здекласований. У них не лишається за душею нічого святого. А це призводить до ще більшої моральної деградації. Це теж один із способів масового продукування тов. Міщанина, який має геніальну здатність все переінакшувати. З власного «вірую» він може зробити чекову книжку, совість він уміє перевести на гроші, в почутті патріотизму він може віднайти «невикористані резерви» власного прибутку.

Міщанин – цей ідеальний «людський матеріал» для будівництва **такого**, як у нас, «комунізму» – згодиться будь з чим, коли це тільки принесе йому зиск. Але та країна, де міщанин возведений у ранг зразкового громадянина, є будь-якою, тільки не соціалістичною.

* * *

І, роздумуючи над усім цим, я все більше переконуюсь у тому, що **такий** соціалізм не є соціалізмом. **Такі** політичні свободи – не є свободами. **Такий** «рай» – не є раєм. **Така** «правда» – не є правдою.

Таке закабалення людської душі, людської совісті, таке вилюднення людини – майже несила винести. Тоді відкривається найбільша свобода – свобода раба, якому байдуже, де мовчати, байдуже, де хвалити начальника, де брехати – про себе, про оточення, про життя.

Таке вивласнення душ нищить будь-яку вартість людського існування. Постріли, якими закінчувалось життя Маяковських, Скрипників, Орджонікідзе, Фадєєвих, Хвильових, зашморги, в які лізли Єсеніні і Цветаєви – це знаки рівняння між благами життя і страхами пекла. Це та стежка якою утікають, лишаючись нескореними. Здобуваючи ту свободу особи, якої не дає ваш соціалізм. Ось вам причина тієї зухвалої сміливості, зразки якої вам чим далі, тим частіше подаватимуть.

Від найчорніших думок я врятувався тоді, коли пізнав необмежену волю раба, якому байдуже – чи відчувати на собі увесь тягар вашого де-

спотизму, чи не існувати. Ви знецінили моє життя повністю. Я не можу займатись улюбленою роботою – значить, я абсолютно незалежний. Я не можу нічого друкувати – ні статей, ні віршів, ні перекладів. Я зречений до тваринного животіння. Ви ж забули про діалектику. Забравши в мене всі права, всього мене, ви тим самим і втратили мене. Інстинкт самозбереження увірвався, як налигач. Вам ні за що мене держати. Ви розумієте масштаби моєї волі? Я можу ще сказати вам, що, вилюднюючи людину, будуючи цей, поліцейського типу, соціалізм, ви грішите перед довжелезним мартирологом людей, які від часу Мора і Т. Кампанелли прагнули до соціалізму – держави сонця. Такий соціалізм проклинати-муть нащадки. Такий соціалізм уже сьогодні потворить цих нащадків – і це вже злочин.

Соціалізм, як найпрогресивніше вчення, восторжествує попри всі перепони, виставлені сьогодні його облудними ревнителями. Той соціалізм, де людина думає, мислить і вільно висловлює свої думки. Той соціалізм, який тримається на успадкованій од віків етиці вільних розкріпачених людей з ясними лицами, не спотвореними конвульсіями страху.

І «прокоментовані» вами заповіді Маркса, Енгельса, Леніна, попередніх соціалістів повернуться до нас не насильством (смотри страницу такую-то и не смей думать иначе!), а своїми мудрими гуманними порадами (подивись, скажімо, у Леніна, він чимало зробив, аби з'ясувати цю проблему; може, це тобі стане в пригоді).

Ви розумієте добре і самі, якою вагомою стала сьогодні проблема розкріпачення людських душ! Ви знаєте краще за мене, що тільки звільнивши народ від кріпосницьких колодок вашої велетенської диктатури, можна поставити на широку колію наше народне господарство. Ви бачите, що проблема етики людини «соціалізму» є проблемою № 1.

Рабство і соціалізм – поняття полярні, їх поєднати нікому не вдасться. Задумайтесь над тим, чому з таким успіхом сприймається у нас антифашистське мистецтво. Ви зрозумієте такий ошелешливий парадокс: у масовому гіпнозі гітлеризму, в гітлерівській неволі людського духу вловлюються «зримые черты» нашого учора, нашого сьогодні. «Це каже вся буржуазна пропаганда!» – знову обуритесь ви. Так, на жаль, це каже тільки буржуазна пропаганда. Але це ще не значить, що вона одержала на це патент. Значно краще і значно раніше знають про це наші громадяни.

Я знаю, що ніяким іезуїтам, ніяким катом не вдасться зломити до кінця людську душу. Вона, як Фенікс, самовідроджується. Я бачу, як починають пряміти людські хребти, як росте справжній пролетарський інтернаціоналізм, де ніхто не називає націоналізмом твій біль за свій народ і його духовне ество, де литовці, грузини, українці, євреї, росіяни і всі інші народи Радянського Союзу починають усвідомлювати потребу демократизму, ясно бачити всю шкоду сучасного абсолютизму, який розносить шовінізм, лицемірство, підступництво, кількاظверховий бю-

рократизм і чимало інших «супутників», які вивела тоталітарна диктатура на свою орбіту.

Соціалізм – це найчесніший людський лад. І він мусить виростати на чистій, на природній людській основі чесності, справедливості і взаємоповаги людей, а не підтримуватись зграєю платних шпигунів, поліцейських, донощиків, кар’єристів, чиє ім’я – людська безликість.

І за такий соціалізм варто боротися до скону. [1968]